

PROSTOR

19 [2011] 1 [41]

ZNANSTVENI ČASOPIS ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM
A SCHOLARLY JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

POSEBNI OTISAK / SEPARAT | OFFPRINT

ZNANSTVENI PRILOZI | SCIENTIFIC PAPERS

172-183 **MARKO ŠPIKIĆ**

**CAMILLO BOITO I ARHITEKTURA
UJEDINJENE ITALIJE**

**CAMILLO BOITO AND THE
ARCHITECTURE OF UNITED ITALY**

PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 72.025.4 (450) Boito, CAMILLO
"1860/1870"

SUBJECT REVIEW
UDC 72.025.4 (450) Boito, CAMILLO
"1860/1870"

SVEUČILIŠTE
U ZAGREBU,
ARHITEKTONSKI
FAKULTET
UNIVERSITY
OF ZAGREB,
FACULTY
OF ARCHITECTURE

ISSN 1330-0652
CODEN PORREV
UDK | UDC 71/72
19[2011] 1[41]
1-280
1-6 [2011]

Af

SL. 1. C. BOITO: PALAZZO FRANCHETTI NAKON INTERVENCIJA 1882.
FIG. 1 C. BOITO: PALAZZO FRANCHETTI, AFTER INTERVENTIONS IN 1882

MARKO ŠPIKIĆ

SVEUČILISTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
HR – 10000 ZAGREB, I. LUČICA 3

PREGLEDNI ZNAJSTVENI ČLANAK

UDK 72.025.4 (450) BOITO, CAMILLO "1860/1870"

TEHNIKE ZNAJSTI / ARHITEKTURA I URBANIZAM

2.01.04 – POVIJEST I TEORIJA ARHITEKTURE
I ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĀA

HUMANISTIČKE ZNAJSTI / POVIJEST UMJETNOSTI

6.05.01 – POVIJEST I TEORIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI, ARHITEKTURE,
URBANIZMA I VIZUALNIH KOMUNIKACIJA

ČLANAK PRIMLJEN / PRIHVACEN: 16. 3. 2010. / 9. 6. 2011.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF ART HISTORY
HR – 10000 ZAGREB, I. LUČICA 3

SUBJECT REVIEW

UDC 72.025.4 (450) BOITO, CAMILLO "1860/1870"

TECHNICAL SCIENCES / ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

2.01.04 – HISTORY AND THEORY OF ARCHITECTURE
AND PRESERVATION OF THE BUILT HERITAGE

HUMANITIES / ART HISTORY

6.05.01 – HISTORY AND THEORY OF FINE ARTS, ARCHITECTURE,
URBAN PLANNING AND VISUAL COMMUNICATION

ARTICLE RECEIVED / ACCEPTED: 16. 3. 2010. / 9. 6. 2011.

CAMILLO BOITO I ARHITEKTURA UJEDINJENE ITALIJE**CAMILLO BOITO AND THE ARCHITECTURE OF UNITED ITALY**

ARHITEKTURA
BOITO, CAMILLO
KRALJEVINA ITALIJA
STIL
STILSKO RESTAURIRANJE

ARCHITECTURE
BOITO, CAMILLO
KINGDOM OF ITALY
STYLE
STYLISTIC RESTORATION

U radu se analiziraju tekstovi talijanskog arhitekta, kritičara i teoretičara arhitekture i restauriranja Camilla Boita nastali u sedmom desetljeću 19. stoljeća. Tekstovi su objavljeni u dnevniku *La Perseveranza* i časopisima *Il Politecnico* i *Nuova Antologia*. Analizirajući Boitove rasprave o natječajima, aktualnom stanju arhitektonskog projektiranja i potrebi nastanka nacionalne arhitekture, autor ih stavlja u kulturni i politički kontekst nastanka ujedinjene Kraljevine Italije.

The paper presents an analysis of texts written by Camillo Boito, an Italian architect, theoretician and critic of architecture and restoration, in the 1860s. The texts were published in the newspaper *La Perseveranza* and the journals *Il Politecnico* and *Nuova Antologia*. By analysing Boito's tractates on competitions, current state of architectural design and the need for the creation of a national architecture the author places texts within a political context of the Italian unification.

CAMILLO BOITO – ŽIVOT I DJELO

CAMILLO BOITO – LIFE AND WORK

Arhitekt i književnik, likovni kritičar i teoretičar restauriranja Camillo Boito (1836.-1914.) obilježio je svojim djelovanjem važno razdoblje u povijesti talijanske arhitekture i kulture. Počeo je objavljivati, projektirati i restaurirati u doba ujedinjenja zajednica Apeninskoga poluotoka u trećoj četvrtini 19. stoljeća. Njegov se opus može podijeliti u dva područja: praktično projektiranje i kritičko-teorijske rasprave o novoj izgradnji i njenu odnosu prema talijanskoj kulturnoj baštini.

Boito je rođen u Rimu 30. listopada 1836. u obitelji slikara iz Belluna Silvestra i poljske grofice Josefine Radolinske. Nakon što se otac nekoliko godina selio od Rima do Beča te od Padove do Firenze, obitelj se od 1842., kad je rođen njegov mlađi brat Enrico, skrasila u Mlecima.¹ Ondje je Camillo 1850. godine započeo studij na Akademiji lijepih umjetnosti, razvijajući se pod utjecajem arhitekta i teoretičara Pietra Selvatica. Mlađicu koji je 1853. godine zbog roditeljskih razmirica ostao bez oca imponirao je Selvaticov oslobodilački duh, koji je nadahnuće našao u idejama prekoalpskoga *Gothic revival*. Selvatico je među studentima prepoznao nadarena mlađica pa mu je u siječnju 1856. godine ponudio mjesto na Katedri za arhitekturu. Boito ipak nije ostao u gradu pod upravom Radetzkoga, nego je krajem godine oputovao u Toskanu i Rim proučavati srednjovjekovne spomenike. Prikupljanje spoznaja prethodilo je njegovu historiografskom i kreativnom djelovanju. To se vidi u prvim stu-

dijama *I Cosmati* (1857.) i *L'architettura cosmatesca* (1860.) o srednjovjekovnim majstorima intarzija i mozaika u Rimu.

Boito se 1859. godine, kad je proces ujedinjenja Italije ušao u kritičnu fazu, vratio u Veneto. Pošto je savojska kuća dobila podršku Napoleona III., u Lombardiji je počeo rat protiv Austrije koji je do ljeta 1859. doveo do pripojenja Toskane i Emilije. Budući da ga je austrijska vojska mobilizirala, Boito se uskoro pridružio bratu Enricu (Arrigu, budućem Verdijevu libretistu) u slobodnom Milanu. Ondje je počeo objavljivati u časopisima „Spettatore” i „Crepuscolo”. Grad je tada doživljavao znatne promjene – kako zbog političkih zbivanja, tako i zbog urbanih reformi. Tada se srednjovjekovni grad na temeljima antičkoga *Mediolanuma* i s tragovima uprave Viscontija i Sforzā, kao epicentar političkog preporoda pretvarao u središte sjevera Italije s velikim urbanističkim planovima, kojima se preko potkralja Beauharnaisa te arhitekata G. A. Antolinija i L. Canonice bavio i Napoleon I.² Probijanje ulica, interpoliranje nove arhitekture, planiranje parkova i okoline središnjih spomenika, te otvaranje novih prometnica – bila su pitanja kojima su se bavili arhitekti i upravitelji od francuske uprave preko Carla Cattanea do arhitekta Friedricha von Schmidta, dočekujući Boitovo doba.

Schmidt je, kao jedan od vodećih europskih arhitekata, predavao do 1859. godine na Akademiji Brera, vežući svoje restauratorsko djelovanje za talijanske spomenike u Lombardiji i Venetu.³ Upravo je mlađi Boito naslijedio Schmidta na milanskoj katedri za arhitekturu. Boito je na Breri predavao do kraja 1908. godine. Od početka istaknuo se kao reformski pedagog, a od 1865. predavao je i na milanskoj Politehnicu.⁴ Ondje je dvije godine predavao povijest arhitekture i restauriranja građevina, potom od 1867. do 1877. klasične i srednjovjekovne stilove, a do 1908. predmet je nosio kratak naziv Arhitektura.

¹ Podatci o životu i djelu: *** 1914: 79-80; GRASSI, 1959: 11-133; *** 1968: 388; MIANO, 1969: 237-241; BOITO, 1989: xx-xxviii; FONTANA, 1991: 13-20; *** 1997: 111-137; *** 2002: 483-484.

² Napoleon je dao srušiti sustav utvrda uokolo Castello Sforzesco pa je tako otvoren golemi prostor za javne svečanosti. Antolini i Canonica radili su na projektiranju Napoleonova foruma koji je trebao obuhvatiti Kastel i prostirati se prema zapadu, gdje je Luigi Cagnola od 1807. gradiio Slavoluk napoleonskim pobjedama (danas *Arco della Pace*) [KIRK, 2005: 92-98].

³ U Milanu je od 1857. predavao Srednjovjekovnu arhitekturu na poziv bečkog ministra obrazovanja Lea Thuna koji ga je doveo iz Kölna [SISA, 2002: 170]. Godinu prije napuštanja Italije i prelaska u Bec radio je na restauriranju mletačke crkve Santa Maria dell'Orto. Na tom su projektu sudjevali Selvatico i Boito, koji je 1861. u Milanu objavio *Relazione sul progetto di restauro per la Basilica di San Donato in Murano* [RAHTGENS, 1903: 12-13; SANDRI, 1991: 57-66].

⁴ Politehniku ili *Istituto tecnico superiore* utemeljio je 1863. matematičar Francesco Brioschi po uzoru na njemačke i švicarske ustanove. U početku je Institut bio ograničen na trogodišnji studij Civilne i industrijske inženjerije. Na

Pored pedagoškog rada angažirao se i na dodatna dva: objavi tekstova o arhitektonskoj izobrazbi, traganju za nacionalnim stilom, javnim natječajima u arhitekturi i intervencijama u starim ambijentima te praktičnom projektiranju. Tako je u veljači 1861. u novinama „La Perseveranza” pisao o natječaju za regulaciju Katedralnoga trga u Milanu. Iste je godine, u duhu stilskog restauriranja, započeo intervenciju na jugozapadnim vratima grada, Porta Ticinese, koju je dovršio 1865. godine ‘oslobađanjem’ i integriranjem građevine 12. stoljeća, nakon čega je angažiran na Breri.

Tih je godina mladi predavač počeo arhitektonsku karijeru: 1865. godine u mjestu Gallarate, nedaleko od Milana, na novomu je mjestu groblju projektirao kapele i grobnicu Ponti. U istome je mjestu projektirao zgradu bolnice, dovršenu 1874. godine. Tijekom posljednja tri desetljeća Boito se u potpunosti afirmirao kao arhitekt i teoretičar čije se mišljenje pratilo s pozornošću. Nakon što se proćuo kao arhitekt, restaurator i kritičar u Lombardiji, koncem šezdesetih godina počeo je objavljivati kritike i napisao o teoriji restauriranja u časopisu „Nuova antologia”, gdje je do 1878. uređivao rubriku o likovnim umjetnostima. U časopisu su tih godina objavljivali glasoviti historičari, filolozi i književnici Italije: F. de Sanctis, G. Carducci, A. Manzoni, G. Capponi, Selvatico, F. dall’Ongaro, R. Bonghi i G. Milanese. Početkom sedamdesetih Boito je počeo objavljivati osvrte o likovnim zbivanjima u Italiji te veće studije o restauriranjima i novoj izgradnji.

PORTA TICINESE U MILANU KAO ISHODIŠTE BOITOVIH KONCEPATA

PORTA TICINESE IN MILAN AS A SOURCE OF BOITO’S CONCEPTS

Boito je dijelio osobine arhitekata svojega doba – način formacije, promišljanja povje-

Boitovu je inicijativu 1865., pomoću Akademije Brera, studij obogaćen Skolom za arhitekte (*Scuola per Architetti*), a 1875. upotpunjuje se dvogodišnjom Pripremnom skolom (*Scuola preparatoria*) [RICCI, 1991: 39-56].

5 O restauriranju Porta Ticinese usporedi: CASSISI, 1991. i MAURI, 1991.

6 Restauriranje je vraćanje građevine „u stanje prvotne cjelovitosti, koje u danom trenutku možda nikada nije ni postojalo” [VILLET-LE-DUC, 2006: 241].

7 Boitov sljedbenik u metodi, Gustavo Giovannoni, pisao je 1913. o ‘nametanju’ odnosno ‘nadogradnji’ (*sovrapposizione*) kao jednom od poticaja za djelovanje stilskih restauratora [GIOVANNONI, 1913: 3 i 6].

8 O Mériméeu u: JOKILEHTO, 1999: 138. Boitova se intervencija zbiva kada povjesničar arhitekture W. Lübke u Münchenu kritizira čišćenje Frauenkirche kao „restauratorsku groznicu” (*das Restaurationsfieber*) [HUSE, 2006: 100-108].

9 GIOVANNONI, 1936: 128 piše o Boitovoj *teoria intermedia* između Ruskina i Viollet-le-Duca, kojoj se i sam priklanja.

10 MIDDLETON-WATKIN, 2003: 310-311

snosti baštinske arhitekture i arhitekture koju tek treba učiniti povijesnom – pa tako i dvojni ulogu arhitekta kao projektanta i restauratora. Formirao se u okrilju mletačke Akademije u doba dviju kriza: političke (zbog ostvarenja talijanske emancipacije) i kreativne (zbog problema arhitektonske invencije u doba ranog historizma). Stopljenost problema osjećala se u zasićenju obrascima akademske izobrazbe koja se od renesansnih vremena zasnivala na elaboriranju klasičnih kanona. U tom smislu ne čudi bunt mladoga Boita koji se na početku studija sukobio s profesorom Lazzarijem, čuvarom takve predaje.

Oko 1840. godine kolektivni je zanos prema nacionalnim spomenicima pretvoren u društveno prihvaćene rituale koji su doveli do intervencija na velikim građevinama i u njihovu okruženju. Stoga ne čudi što je mladi Boito, uz priznavanje vrijednosti srednjovjekovne baštine, prihvatio kao popudbinu gotičke obnove i načela stilskog restauriranja. Tako se ubrzo nakon selidbe u Milano posvetio restauriranju Porta Ticinese (Sl. 2.). Boito je u tom projektu tragao za izvornim spomenikom, što je uključivalo ‘oslobađanje’ od prigradnja otvaranjem prolaza za pješake i integriranjem najstarijega sloja⁵ (Sl. 3.). U postupku je pratio aktualne koncepte restauriranja koji su se 1866. godine pojavili u osmom svesku *Dictionnaire raisonné de l’architecture française* Viollet-le-Duca.⁶ Pri ocjenjivanju Boitovih metoda valja uzeti u obzir da je riječ o 25-godišnjaku pod utjecajem stilskog restauriranja, koje je podrazumijevalo dokidanje suživota naknadnih arhitektonskih forma i stilova⁷ te korištenje hipoteze i integriranje prema analogiji, koje je 1844. godine propisao P. Mérimée.⁸

Rad na Porta Ticinese možemo promatrati kao logičan i tada prihvatljiv slijed u promišljanju arhitekata o povijesnim spomenicima. On nije postao tek simptom ropske sljedbe stilskih restauratora: projekt predstavlja i način tumačenja baštine koja tada nije smjela ostati nedovršena ili prikrivena. Stoga se može smatrati ishodišnom točkom Boitova teorijskog promišljanja spomenika, koje će 1880-ih godina doživjeti razvitak do pomirljivije ‘posredne teorije’.⁹ Porta Ticinese manifest je pojedinca i naraštaja koji stilskim restauriranjem konstruiraju povijesno pamćenje nove nacije umjesto interpoliranja antičkih oblika na starijim gradskim vratima u ime elita, kako se dotad moglo vidjeti u projektima Luigija Cagnole ili Rodolfa Vantinija.¹⁰ Da nije riječ o bezazlenom i za javnost nevažnom projektu jednoga mladog arhitekta, pokazuje izvješće koje je Boito proćitao 13. rujna 1861. pred Općinskim vijećem podsjećajući na prvotnu želju Općine da pomoću „konzerviranja i restauriranja” vrata postanu mjesto šovanja starih pamćenja te važan i jedinstven uzor za

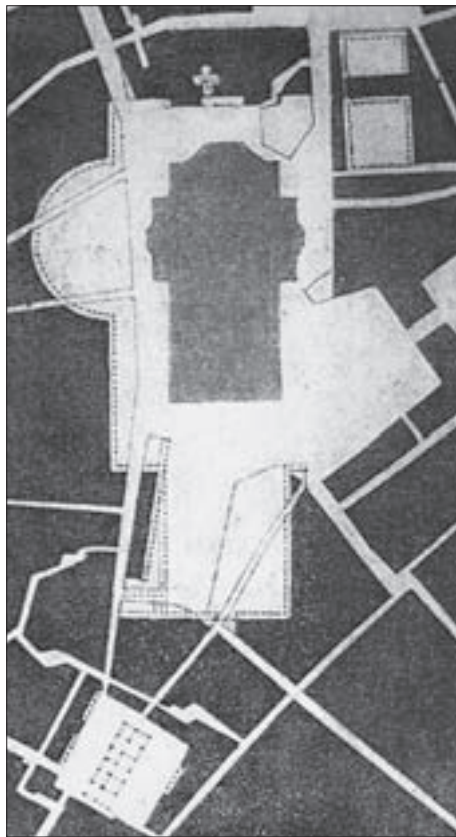

SL. 2. PORTA TICINESE, MILANO, STANJE U 18. STOLJEĆU
FIG. 2 PORTA TICINESE, MILAN, SITUATION FROM THE 18TH C

SL. 3. C. BOITO: PORTA TICINESE U MILANU NAKON RESTAURIRANJA 1861.-1865.
FIG. 3 C. BOITO: PORTA TICINESE, MILAN, AFTER RESTORATION IN 1861-65

Sl. 4. GIULIO BECCARIA, PROJEKT REGULACIJE KATEDRALNOGA TRGA U MILANU, 1839.

FIG. 4 GIULIO BECCARIA: CATHEDRAL SQUARE, MILAN, MASTER PLAN DESIGN, 1839

pokrajini, u kojoj su sačuvani tek okrajci slavne prošlosti. Dok je Boitov suradnik na projektu, arhitekt i općinski savjetnik Brocca, bio za oslobađanje najstarijeg sloja i prezentaciju fragmenata, većina – Boito, Fermo Zuccari i ing. Giuseppe Balzaretti – bila je za restauratorsko integriranje po francuskom uzoru, odnosno prema analogiji sa sačuvanim lokalnim spomenicima iz istoga doba kada su nastala i milanska vrata.¹¹ Kako sto je bio slučaj i s drugim europskim gradovima u kojima su spojene povijesne i arhitektonske rekonstrukcije, i u Boitovu je slučaju mladenačko prikupljanje iskustava na arhitektonskom naslijeđu služilo kao praktičan primjer, nakon kojega su razvijeni kritička svijest i zreo teorijski sustav.

BOITOV KRIČKI I TEORIJSKI TEKSTOVI O ARHITEKTURI

BOITO'S CRITICAL AND THEORETICAL TEXTS ON ARCHITECTURE

Nakon objavljivanja prvih rasprava o *cosmattima* 1860. godine Boito se počeo nametati kao prosuditelj trendova u arhitekturi i urbanom planiranju. Otad pa do kraja stoljeća objavio je citav niz utjecajnih tekstova o arhitekturi, koji su se pojavili u dnevnicima „Il Giornale dell'ingegnere, architetto e agronomo” i „La Perseveranza” te u časopisima „Il Politecnico” i „Nuova antologia”. Ovdje ćemo prikazati tekstove objavljene između 1861. i 1872. godine. Riječ je o dobu nastanka talijanske ustavne monarhije, ali i o vremenu odrastanja jedne kulture kojoj je Boito svojim teorijskim konceptima pomogao u stasanju. Prva je godina ishodišna, godina početka radova na Porta Ticinese, a druga je vrijeme objave prve veće studije o budućnosti talijanske arhitekture.

• **Kritika arhitektonskih natječaja i percepcija povijesnih ambijenata** – Boito je u sedmom desetljeću 19. stoljeća radio na profesionalnoj afirmaciji. Otkako se 1859. godine preselio u Milano i započeo predavati na Brevi, 1861. dobio je projekt za Porta Ticinese. Iste se godine javio kao kritičar u dnevniku „La Perseveranza”.¹² Ondje se Boito oglasio 5. veljače vezano za projekt regulacije Katedralnoga trga (*Piazza Duomo*) u Milanu. O njemu se raspravljalo od početka izgradnje katedrale, a rasprava je trajala od 16. do 18. stoljeća s raznim prijedlozima. Pod upravom austrijskoga cara Ferdinanda I. 1839. godine oživljen je interes za taj problem pa je na natječaju pobijedio markiz Giulio Beccaria. Njegov projekt (Sl. 4.) bio je na tragu careve želje da se postizanjem udobnosti za građane i isticanjem 'uresa hrama' postigne i povoljan dojam o darežljivoj upravi. Projekt, o kojem se očitovao nepoznati pisac u prvim brojevima Cattaneova časopisa „Il Politecnico”, bio

je na tragu izoliranja (*dégagement, Freilegungen*) katedrala u Toulouseu i Kölnu.¹³

Buduci da je desetak godina prije prevrata 1848. bilo teško očekivati da će austrijska uprava u Lombardiji uspjeti provesti projekt u djelo, prava se prigoda za njegovo oživljavanje pojavila nakon 1859. godine. Iako se Boito nevoljko suprotstavljao odlukama Općinskoga povjerenstva koje je pripremalo oblikovanje (*formazione*) Trga, ipak je 1861. izjavio kako projekt nije zadovoljio ni inženjere ni javnost. Nije se mogao pomiriti s činjenicom da političko tijelo Općine sâmo sastavlja projekt pa je predložio da se za taj posao uspostave opći kriteriji sastavljanja trgova (*la composizione delle piazze*).¹⁴ Boito pritom otkriva probleme arhitektonske izobrazbe, projektiranja i javnog ocjenjivanja. Tako doznajemo da brojni prijedlozi pristigli u Općinu nisu bili dovršeni, stoga ni jasni glade tlorisa, elevacije i uresa. Već se u tome kratkom osvrtu vidi piševo zanimanje za pouke prošlosti: povijest je bila učiteljica sviju stvari koja pokazuje da iz 'snažnog jedinstva umjetnosti' proizlazi njezina veličina i djelotvornost.

Ideja jedinstvenog promisljanja tlorisa, elevacije (*alzato*) i uresa (*decoro*) značila je praktičnu provedbu teorijskih načela povezanosti i podjele rada. Boito je zamijetio kaotično višeglasje talijanskih sredina u kojima se političar natjecao s povjesničarom, a ovaj s projektantom ili restauratorom o pravilnu tumačenju ili uporabi oblika iz prošlih vremena. Stoga ne čudi da osim uzora iz grčke arhitekture (Filokla iz Akarnanije) spominje i 'dobre pretke' Giotta, Arnolfa, Brunelleschija, Bramantea, Michelangela i Berninija. Pritom je istaknuo dobar i za tadašnje talijanske prilike pozitivan primjer odnosa Federica da Montefeltra kao naručitelja i Lucijana Vranjanina kao projektanta urbinske Palače, koju pisac naziva *edificio stupendo*. Takvo 'despotско' stajalište odrješitog naručitelja bilo je potrebno Talijanima koji u to doba nisu mogli razumjeti ulogu umjetnosti u društvu.¹⁵

Tu je temu proširio u srpnju 1862. trima poslanicama prijatelju Filippu Filippiju, objavljenim u istim novinama.¹⁶ Prva poslanica objavljena je 2. srpnja: tema joj je odgovornost kritičara koji u doba nacionalnog zanosa i krize arhitektonske invencije – ugrožene

¹¹ Boitov govor objavljen je u: MAURI, 1991: 79-86. Boito se zalagao za „izvođenje podataka iz preostalih indicija (*gli indizi che restano*)” kako bi se iz njih izvelo restauratorsko integriranje (*compierti interamente*).

¹² Novine su počele izlaziti 1859. nakon oslobađanja Milana. Urednik im je do 1866. bio novinar i političar Pacifico Valussi.

¹³ *** 1839: 343-356. O pojmovima usporedi: JURIC, 2004: 2-3.

¹⁴ BOITO, 1861/1989: 227-228

¹⁵ BOITO, 1861/1989: 229-231

eklekticismom projekatana – ima važnost govoriti istinu. Ta je istina, prema Boitovu svjedočanstvu, bila porazna za sudionike dvaju aktualnih natječaja – regulaciju Katedralnoga trga i izgradnju groblja sjeverozapadno od Sforzina kaštela.¹⁷ Oba su projekta, pisao je, izazvala pojavu nekvadratnih rješenja i sladunjavih hvalospjeva. Boito je arhitekta usporedio s glazbenicima: kao što u glazbi nije dovoljno uzeti neku pjesmicu kako bi se skladala opera, tako ni u arhitekturi nije dovoljno pokazati neku bizarnu zamisao kako bi nastao ozbiljan projekt. Arhitekt je stoga morao zauzdati svoju maštovitost kada se bavi područjem idealnog jer je arhitektura istodobno i znanost.¹⁸ Rijeci podsjećaju na tvrdnje Jean-Baptistea Lassusa iz 1845. godine koji se obrusio na eklectizam akademskih arhitekata i samovolju restauratora.¹⁹

Uzimajući u obzir još jednu značajnu promjenu u gradu – izgradnju željezničkoga kolodvora, a dovršenog 1864. nedaleko od groblja, na današnjoj Piazza della Repubblica – Boito je istaknuo važnost preusmjeravanja prometa s Katedralnoga trga na okolne ulice koje bi rastercivale spomeničko središte preko gradskih vrata Magenta na zapadu, Ticinese na jugozapadu i Romana na jugoistoku. Posebno ga je brinuo projekt izgradnje poveznice zapadnoga dijela Katedralnoga trga s novoformiranim trgom ispred Piermarinijeva kazališta La Scala. Taj je projekt od 1863. godine počeo u djelo provoditi arhitekt Giuseppe Mengoni izgradivši Galeriju Viktora Emanuela II. (Sl. 5.). Boitu se to preoblikovanje (*trasmutazione*) nikako nije dopadalo pa se založio za izgradnju ulice s trijemovima. No, u to je doba već bila izdana naredba o eksproprijaciji i rušenju.

U drugoj poslanici Filippiju, objavljenoj 4. srpnja 1862., Boito je nastavio kritizirati natječaj na koji je prijavljeno više od dvije stotine radova. Tlocrti su bili različitih dimenzija, od sićušnih do golemih. Vazan dio argumentacije sada je prebačen na izradu pripremnog modela. U tekstu se stoga ističe važnost pripremnih radova. U glazbi su to partiture, u arhitekturi crteži (arhitektonske projekcije). Prema pišćevu mišljenju arhitekti su se, poput Brunelleschija, morali služiti i modelima koji im pomažu da manje griješe u proporcijama.²⁰ U tekstu se prvi put pojavio jedan od

ključnih pojmova Boitove teorije arhitekture – pridjev organički (*organico*). Tako podjednako za rješenje izgradnje trijema uokolo trga pred katedralom i za ulicu prema Scali piše o ‘neorganičkoj’ naravi arhitekta nauka u odnosu na postojeći ambijent.

Treća poslanica Filippiju, objavljena 8. srpnja 1862., govori o temama kojima se Boito posvetio nekoliko godina poslije – uredu i stvaranju nacionalnoga arhitektonskog izraza. Suvremena se arhitektura, predstavljena na milanskom natječaju u srcu staroga grada, Boitu tada činila konfuznom i bolesnom, simbolom modernoga arhitektonskog kaosa.²¹ Nijedan natjecatelj na projektima za Trg i groblje nije pokazao da traga za novim stilom, a kamoli da pokušava modernizirati neki stari stil dajući mu obličje koje bi odgovaralo potrebama moderne kulture i usavršavajući ga (*perfezionandolo*) kako bi postao dostojnim sredstvom sadašnje uljudbe (*la presente civiltà*). Boito je smatrao da ta sredstva moraju imati sposobnost čudesnog napredovanja, zato je inzistirao na izvornosti i ljepoti. No, u kaos se želji za promjenom pridružila nevoljnost i indolencija pa su se u arhitekturi Italije miješale mladost i starost, snaga i slabost, vjera i sumnja, nada i očaj. Iz takvog su osjećaja, pisao je, proizašle duga neodlučnost, pogreške i djetinjarije.

Pomiješane osjećaje prema talijanskoj arhitekturi toga doba Boito je zasnivao na percepciji djela koja su nastajala u doba zalaza kulta antičkih spomenika i traženja novih nadahnuća. Talijansku je arhitekturu sredinom 19. stoljeća obilježilo nekoliko pojava, primjerice restauratorsko integriranje i rekonstrukcije (izgorjele crkve San Paolo fuori le mura u Rimu Pasqualea Bellija i Luigija Polettija 1831.-1869., integriranje južne sekcije Kolo-seja Luigija Canine, 1844.-1852., dovršetak pročelja firentinske crkve Santa Croce Nicolò Matasa, 1857.-1863.), potom izgradnja i urbanističko planiranje u Torinu (Trg Carlo Felice Carla Promisa iz 1848. i željeznički kolodvor Porta Nuova Carla Ceppija i Alessandra Mazzucchettija iz 1861.), adaptacije (unutrašnjost Teatra La Fenice u Mlecima Giambattista Medune, 1853.-1854.), te pokušaj stvaranja osobnog jezika (djela Alessandra Antonellija *Casa delle colonne* iz 1853. i *Mole Antonelliana*, od 1862. u Torinu).²²

Boito je stoga postavio pitanje kako riješiti aktualne probleme uzrokovane projektima počesto ‘indolentnih’ eklektika. Rješenje je vidio u ‘strogom proučavanju’, autopsiji i sistematizaciji. Uzroci krize talijanske arhitekture, kojoj Boito tada nije mogao naci dostojan pandan uzora iz Njemačke i Engleske, nalazili su se u zapuštanju izobrazbe arhitekata. Oni su trebali ‘duboko upoznati’ dijelove arhitekture, stilove prošlosti, povijest i konstrukciju.

Sl. 5. GIACOMO BROGI, FOTOGRAFIJA GALERIJE VIKTORA EMANUELA II. ARHITEKTA GIUSEPPE MENGONIJA, MILANO
Fig. 5 GIACOMO BROGI: VICTOR EMANUEL II GALLERY BY ARCHITECT GIUSEPPE MENGONI, MILAN, PHOTOGRAPH

¹⁶ Filippi je bio glazbeni kritičar i tajnik casopisa, u kojem je radio od 1862. do smrti.

¹⁷ Autor je groblja Carlo Maciachini, arhitekt i restaurator.

¹⁸ BOITO, 1862.a/1989: 234-235

¹⁹ Usp. LASSUS, 1845: 334, koji osim riječi *science* rabi i pojmove *exactitude* i *la vérité historique*.

²⁰ BOITO, 1862.b/1989: 241-243

²¹ BOITO, 1862.c/1989: 254

²² KIRK, 2005: 143-147, 160-166, 186-189

SL. 6. GIOVANNI BATTISTA BASILE, TEATRO MASSIMO, PALERMO, 1866.-1897.

FIG. 6 GIOVANNI BATTISTA BASILE: TEATRO MASSIMO, PALERMO, 1866-97

SL. 7. C. BOITO: PALAZZO DELLE DEBITE, 1873.-1880.

FIG. 7 C. BOITO: PALAZZO DELLE DEBITE, 1873-80

Posto je ujesen 1866. godine preko Švicarske i njemačkih zemalja otputovao u Varšavu – obilazeći povijesne gradove Konstanz, Ulm, Nürnberg i Augsburg sastavio je – u svibnju 1867. za časopis „Il Politecnico” još jedan osvrt o arhitektonskim natjecajima. U tekstu o krjepostima i porocima natječaja prvi put nailazimo na sire viđenje aktualnog stanja u Italiji. Iako je tada još uvijek projektirao u Lombardiji, kritički je pogled usmjerio zbivanjima u ostatku Kraljevine. U Boitovu članku iz 1867. godine pojavljuju se još neke novosti: osim spomena natječaja, ondje se nude i konkretni savjeti za rješenje problema. O kakvim je problemima bila riječ? Boito otkriva da su neki natječaji raspisani pa otkazani (groblje u Mlecima); kod drugih su projekti odbijeni na višoj instanciji u Rimu (Genova, crkva Annunziata); kod trećih su nagrađeni oni koji se nisu ni natjecali (Giovanni Duprè za Cavourov spomenik u Torinu). Slično je bilo i s Katedralnim trgom u Milanu, za koji su raspisana tri natječaja. Kada je pred tamošnjom stolnom crkvom došlo do rušenja starih kuća, postalo je jasno da je građevina izgubila na dojamu golemosti (*immensità*) pa se počela osjećati snaga sunca i vjetra koji je gospođama dizao haljine, a gospodi šesire. Boito je na temelju toga zaključio da su natječaji u Italiji postali besplodni.

Kako se to moglo promijeniti? Kako riješiti već ranije utvrđen nedostatak strasti prema umjetnosti kod mladih? Nije bila dovoljna nazočnost uglednika u povjerenstvima poput Selvatica, Bertinija, Van der Nüll, Sempera, Förstera ili Montija. Valjalo je postaviti pitanje o odabiru i uobličanju arhitektonskog stila. Iako stil nije morao pretpostavljati stvaranje nove arhitekture, on je mogao biti kriterij za njeno oblikovanje. Analitičko proučavanje sastavnica nacionalne arhitektonske baštine trebalo je tako postati nadahnućem

za invenciju. Ti zahtjevi podsjećaju na postupanje renesansnih arhitekata pa ne čudi što ih je Boito evocirao: to su bili umjetnici s „obrazovanom rukom i pamćenjem oblika”.²³

Osim toga, natječaji su morali biti precizno doradani, promišljeni, javni i dovoljno dugi, kako za nastanak projekata, tako i za njihovu procjenu. Europski su primjeri bili poučni: tako je mladi Garnier dobio projekt pariške Opere, pobijedivši uglednike poput Joseph-Louisa Duca i Viollet-le-Duca. U natječaje je trebalo usaditi duh slobodne razmjene poput onoga u političkoj i ekonomskoj teoriji, koji je trebao privući ugledne strane arhitekate. Na pitanje tko treba upravljati natječajem Boito je odgovarao da predstavnik civilne vlasti ili inženjerske udruge mogu neutralizirati utjecaj akademskih krugova koji su tada bili opterećeni ‘umjetničkim predrasudama’. U prosudbenim povjerenstvima većinu su glasova trebali imati arhitekti, potom literati, povjesničar umjetnosti ili kritičar, umjetnik ili znanstvenik, a kod velikih projekata, u kojima se sukobljuju ekonomija i umjetnička ljepota, trebali su izravno odlučivati predstavnici vlasti i grada.²⁴

Boitovo je načelo zastupljenosti bila značajna promjena u odnosu na prijašnje pozivanje na renesansni despotizam. Ta se promjena može promatrati u odnosu na razvitak političke kulture Kraljevine, koja je osim dvora imala i dva zastupnička doma – Senat i Parlament, a oni su nerijetko odlučivali o pregradnjama, novoj izgradnji i očuvanju baštine. Pravo javnosti Boito je tada predstavljao s većom trezvenošću, pozivajući organizatore natječaja da prije odluke posvete dovoljno vremena uvažavanju svih mišljenja, a kada se odluke do-

SL. 8. STANJE STAROGA DUŽNIČKOG ZATVORA (PALAZZO DELLE DEBITE), FOTOGRAFIJA PRIJE 1873.

FIG. 8 OLD DEBTOR'S PRISON (PALAZZO DELLE DEBITE), PHOTOGRAPH, BEFORE 1873

²³ BOITO, 1867: 330

²⁴ BOITO, 1867: 333-336

nesu, da se natječajni radovi izlože javnosti. U tom je smislu pohvalio natječaj koji je bio raspisan u Palermu za izgradnju Teatro Massimo: tu je građevinu (Sl. 6.), koju je hvalio predsjednik povjerenstva Gottfried Semper, od 1866. do 1897. izgradio arhitekt Giovanni Battista Basile. Boito je pohvalio organizaciju natječaja, koji je trajao dvije godine, s nagradama višim od bečkih i pariških toga doba pa je to privuklo 36 arhitekata.

Desetljeće političke emancipacije, kako vidimo, prošlo je u pokušaju stvaranja sustava. Sudeći po Boitovim tekstovima iz tih godina, Italija je – podjednako u političkom, kao i u kreativnom smislu – tragala za jedinstvom i identitetom.

• **Organičko i simboličko: stvaranje nacionalne arhitekture** – U osmom je desetljeću Boito već postao glasovit u domovini, kako kao projektant, tako i kao redovit izvjestitelj o umjetničkim zbivanjima, te urednik u časopisu „Nuova antologia”. U travnju 1872. godine objavio je ondje tekst kojim zaključujemo ovu raspravu. Tekst se može smatrati njegovim dotad najjasnije izraženim videnjem budućnosti nacionalne arhitekture. Uzimajući namjenu arhitekture kao njezinu prvenstvenu osobinu – ističući da su domovi i stanovi, a ne amfiteatri ili hramovi, spomenici našega doba – Boito je razdjelio arhitekturu na ‘organički’ i ‘simbolički’ dio, razvijajući Hegelovu podjelu na simboličku, klasičnu i romantičnu narav arhitekture.²⁵

Za Boita je svaki arhitektonski stil posjedovao vlastit kostur koji proizlazi iz unutarnje diobe građevine, kvalitete građe, statičkog uređenja, prirodnih uvjeta pokrajine, određenih načela znanosti i arhitektonske prakse, te različitih načela postavljenih u vremenu i prostoru. Takav kostur čini ‘racionalni organizam’ na koji se potom dodaju ljepota, izravne alegorije, apstraktne analogije ili vlastit umjetnički duh, izražavajući namjenu građevine. Arhitektura tako gotovo nesvjesno predstavlja narav civilizacija, određena stanja kultura, poetska i prozaična nagnuća naroda, dajući oblik umjetničkom duhu arhitekta koji je posve individualan.²⁶

Spoj organičkog i simboličnog dijela čini stil arhitektonskog umijeca. Struktura i ures građevine u različitim su povijesnim epohama različito srastale: Boito je smatrao da je u grčkoj i gotičkoj arhitekturi taj odnos bio najintimniji. U renesansnoj arhitekturi 15. stoljeća organizam je postao suzanj simbolizma: arhitektura je postala formula, niz aritmetičkih odnosa, sastav malog broja predodređenih forma. U baroku je riječ o ‘jedinstvu

pretjeranosti’ (*unità dell’eccesso*), dok se u klasicizmu nazire romantičarska, eklektička iracionalnost koja je, prema Boitovu mišljenju, vladala i u njegovo doba. Ta je nerazboritost prvi put u povijesti dovela do nepostojanja vlastite arhitekture koja je, kao i uvijek ranije, trebala služiti potrebama duha i tijela naroda. Namjena i pripadnost povijesnome stanju – ovisnost o invenciji ljudi određenoga povijesnog razdoblja – bili su preduvjeti da građevina postane spomenikom. To se, prema predviđanju pisca, nije moglo zbiti s djelima nastalim sredinom 19. stoljeća. Boito je tako osudio suvremenu praksu preporučivanja stila za određenu vrstu i namjenu arhitekture. Iako je još uvijek postojao arhitektonski organizam, u arhitekturi šezdesetih godina simbolizam je ‘pomahnitao’ i samo ponekad doživljavao trenutke bistrine.

Buduci da je omedavno Italija – nakon selidbi iz Torina i Firence u Rim – dobila stalnu prijestolnicu, Boito je smatrao kako je bilo krajnje vrijeme da zemlja dobije i nacionalni stil u arhitekturi, raznolik kao u uzornom talijanskom 14. stoljeću, koji može odgovoriti na potrebe klime i različitosti pokrajina. No problem je bio u Talijanima koji su „čudan i lijen narod”.²⁷ Arhitektova je uloga u tome smislu bila iznimno važna: on je trebao postati tumač zudnji, a njegova građevina u potpunosti služiti svojoj namjeni. U tu je svrhu trebalo uključiti tri elementa: konstrukciju, razdiobu i ljepotu. Simbolizam je u toj arhitekturi trebao biti slobodan, ali i ovisan o nadahnucima iz prošlosti. Poput Ruskina – kojega nikada ne spominje u tekstovima o arhitektonskoj teoriji – Boito je u arhitekturi vidio snažan simbolični naboj, ali je poput Ruskinova starijeg sunarodnjaka Pugina (čija je djela mogao citati pod Selvaticovim utjecajem) odnos između stare i suvremene arhitekture bio u velikom nerazmjeru, dakako – na štetu mladih djela. Sličniji Viollet-le-Ducovu ‘funkcionalizmu’, koji se očituje u percepciji djelatne namjene arhitektonskih fragmenata u novom projektiranju i restauratorskim intervencijama, Boito je u duhovnosti arhitekture koja se nasljeđuje i koja se tek treba stvoriti vidio preciznu korist. Na pitanje kako dospjeti do arhitekture koja će na promatrača djelovati na jednak ili intenzivniji način od starih arhitektonskih spomenika, Boito je 1872. godine odgovorio da talijanska arhitektura mora biti jedna, raznolika, prilagodljiva i istaknuto organička.

Promjene u arhitekturi imale su ovisiti o ‘naciji’ i ‘vremenu’ jer je arhitektura predstavljala umjetnost naroda koju pojedinac ne može promijeniti poput slikarskog i kiparskog djela. Promjenu arhitektonskog stila Boito je stoga smatrao vrstom društvenog prevrata. Promatrajući arhitekturu kao vrstu jezika i

SL. 9. PALAČA FRANCHETTI, PRIJE BOITOVA ZAHVATA 1882.
FIG. 9 FRANCHETTI PALACE, BEFORE BOITO'S INTERVENTION IN 1882

SL. 10. C. BOITO: ZGRADA OSNOVNE SKOLE, PADOVA, 1880.
FIG. 10 C. BOITO: ELEMENTARY SCHOOL BUILDING, PADUA, 1880

25 BOITO, 1872: 758

26 BOITO, 1872: 758-759

27 BOITO, 1872: 768

SL. 11. PORTRET PIETRA SELVATICA
FIG. 11 PORTRAIT OF PIETRO SELVATICO

otvarajući konzervatorsku raspravu o analogijama između teksta i staroga spomenika, Boito se protivio eklektičkom miješanju jezika.²⁸ Arhitektonska se povijest ne sastoji od miješanja, nego od dinamike razvitka, propadanja i oživljavanja. Svaki novi stil trebao bi izgubiti arheološko značenje i služiti plodnosti vlastitih estetskih sastavnica, iz kojih bi nova kultura trebala razviti oblike moderne ljepote.

Uz već spomenute četiri kakvoće, Boito je precizno zacrtao i sljedeće zahtjeve za talijansku arhitekturu: ona nije smjela izći iz uma jednog arhitekta (ali to ni na koji način ne obrazlaže); nije smjela imati nov tloris (niti to ne tumači); nije se smjela sastojati od nekoliko starih, pomiješanih stilova; morala je biti nacionalna; morala se slobodno vezati s jednim jedinstvenim talijanskim stilom iz prošlosti i izgubiti arheološko značenje kako bi postala moderna. Da pomogne arhitektima, Boito je predložio da usvoje lombardijski stil 14. stoljeća koji ima komunalne izričaje (*ma-*

niere municipali), a to mu se, dakako, činilo i politički korektnim. Te riječi, recenice i sintaksa ističu se jer se lombardijski stil svojedobno proširio do Napulja²⁹ pa je ono što je bilo dobro za srednjovjekovlje moglo postati uzorom i za Talijane nakon ujedinjenja.

Boito se u doba nacionalne homogenizacije i istodobne krize arhitektonske izobrazbe te nepostojanja stručnih i etičkih načela u natjecajima, koji su trebali odgovoriti na promijenjene odnose naručitelja, arhitekta i javnosti, pojavio kao utjecajni prosuditelj. Tu je ulogu zadržao do kraja stoljeća, proširujući područja zanimanja i nudeći čitav niz konkretnih inicijativa. On ipak nije bio jedini koji se u tisku oglašavao o problemima izobrazbe, stvaranja stila i unošenja novoga sadržaja u stare ambijente. U istim su časopisima objavljivali i drugi preporodni pisci. Tako je Pietro Selvatico do smrti 1880. godine ostao važan sudionik u zbivanjima vezanim za arhitekturu i likovne umjetnosti Italije. Boitov je mentor u razdoblju o kojem smo govorili ob-

²⁸ BOITO, 1872: 770. Brakovi srodnih arhitektura, pisao je, dovode do pobačaja i čudovišnih plodova.

²⁹ BOITO, 1872: 770-773

javio veće studije poput *Spisa o umjetnosti* (1859.), *Umjetnost i umjetnici* (1863.), *O pročelju katedrale u Firenci* (1865.) i *Umjetnost u životima umjetnika* (1870.).³⁰ U časopisu „Nuova antologia” pisao je 1867. godine o „konzerviranju spomenika i predmeta lijepih umjetnosti”, nastavljajući se na napise Cattanea s kraja tridesetih godina i prethodeći Boitovim teorijskim raspravama o očuvanju kulturne baštine s kraja sedamdesetih godina. Tri godine nakon integriranja Porta Ticinese (čime je ostvaren Lassusov *l'unité d'aspect* i *Uniformierungssucht*, što je 1862. osudio Wilhelm Lübke nakon restauriranja minhenske *Frauenkirche*) i autor *Zaručnika* Alessandro Manzoni pozvao je Talijane na stvaranje „jedinstva jezika” (*unità della lingua*) poput europskih preporoditelja koji su razlomljenost nacionalne baštine vidjeli kao preduvjet procesu integriranja.

Da ni Boitove rasprave o milanskim natjecajima nisu ostale usamljene i da su povijesni

ambijenti postali predmetom proučavanja (ne nužno i očuvanja), pokazuje studija Pacifica Valussija, koji je 1868. godine objavio raspravu *Mali gradovi u novom uređenju Italije*, otvarajući temu kojoj će glavni naglasak unutar i izvan Italije početkom idućega stoljeca dati ne samo Boito nego i sljedbenik njegovih promišljanja, Giovannoni.³¹ A kada je Boito pripremao tekst o arhitekturi nove Italije, dvojica su napuljskih sveučilišnih profesora, Luigi Settembrini i Antonio Tari, razmijenili u *Antologiji* poslanice na temu gotičke arhitekture, pokazujući potpunu otvorenost Talijana prema donedavno neprihvaćenim temama gotičke obnove.

Boitovi spisi dakle nisu bili usamljeni pozivi na stvaranje znanstvenog i umjetničkog sustava dostojnog nove nacije, ali utjecaj njegovih djela pokazao je da će u sljedećoj četvrtini stoljeca postati glavnim autoritetom za pitanje očuvanja talijanske kulturne baštine i stvaranja nacionalne arhitekture.

SL. 12. FOTOGRAFSKI PORTRET CAMILLA BOITA
FIG. 12 PORTRAIT OF CAMILLO BOITO, PHOTOGRAPH

30 O djelima usporedi: BOITO, 1881: 596-611

31 VALUSSI, 1868: 541-559

LITERATURA

BIBLIOGRAPHY

1. BELLINI, A. (1991.), *Boito tra Viollet-le-Duc e Ruskin?*, u: *** 1991: 159-167, Milano
2. BOITO, C. (1861.), *La nuova piazza del Duomo giusta il progetto della Commissione Municipale*, „La Perseveranza”, 5.2., dodatak, pretisak u: BOITO, 1989: 227-232, Milano
3. BOITO, C. (1862.a), *I progetti per la nuova piazza del Duomo* (1), „La Perseveranza”, 2.7., pretisak u: BOITO, 1989: 233-240
4. BOITO, C. (1862.b), *I progetti per la nuova piazza del Duomo* (2), „La Perseveranza”, 4.7., pretisak u: BOITO, 1989: 241-248
5. BOITO, C. (1862.c), *I progetti per la nuova piazza del Duomo* (3), „La Perseveranza”, 8.7., pretisak u: BOITO 1989: 249-256
6. BOITO, C. (1867.), *Vizii e virtu' dei concorsi architettonici. Al proposito di un concorso fortunato*, „Il Politecnico. Parte tecnica”, ser. IV, sv. III, fasc. 4: 324-343, travanj, Milano
7. BOITO, C. (1872.), *L'architettura della nuova Italia*, „Nuova antologia”, 19: 755-773, travanj, Firenze
8. BOITO, C. (1874.), *L'architettura all'Esposizione universale di Vienna*, „Nuova antologia”, 25: 362-379, veljača, Firenze
9. BOITO, C. (1881.), *Pietro Selvatico nelle sue lettere*, „Nuova antologia”, 2. serija, 25 (55), fasc. IV: 596-611, 15.2., Roma
10. BOITO, C. (1989.), *Il nuovo e l'antico in architettura*, Jaca Book, Milano
11. BORIANI, M. (1991.), *Artigianato, arti decorative e industriali, restauro nel pensiero di Camillo Boito*, u: *** 1991: 169-181, Milano
12. CASSISI, F. R. (1991.), *Il restauro di Porta Ticinese, Milano 1861-65*, u: *** 1991: 97-104, Milano
13. CATTANEO, C. (1839.), *Del ristauo di alcuni edifici di Milano*, „Il Politecnico”, 1: 58-66, Milano
14. FONTANA, V. (1991.), *Stereometrie boitiane*, u: *** 1991: 13-20, Milano
15. GIOVANNONI, G. (1913.), *Restauro di monumenti*, „Bollettino d'Arte”, fasc. 1-2: 1-42, Roma
16. GIOVANNONI, G. (1936.), *Restauro*, u: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*, 29, Istituto della Enciclopedia italiana Treccani, 127-130, Roma
17. GRASSI, L. (1959.), *Camillo Boito*, Il Balcone, Milano
18. HUSE, N. (2006.), *Denkmalpflege. Deutsche Texte aus drei Jahrhunderten*, C. H. Beck, München
19. JOKILEHTO, J. (1999.), *A History of Architectural Conservation*, Butterworth-Heinemann, Oxford
20. JURIC, Z. (2004.), *Zastita spomenika u teorijama gradogradnje u Srednjoj Europi 1870.-1918.*, „Prostor”, 12 (1 / 27/): 1-16, Zagreb
21. KIRK, T. (2005.), *The Architecture of Modern Italy. Volume I: The Challenge of Tradition, 1750-1900*, Princeton Architectural Press, New York
22. LASSUS, J.-B. (1845.), *De l'art et de l'archéologie*, „Annales archéologiques”, 2: 329-335, Paris
23. MAURI, C. (1991.), *Porta Ticinese a Milano: Stato di fatto, dibattito, progetti, appunti per la storia del restauro*, u: *** 1991: 79-96, Milano
24. MIANO, G. (1969.), *Boito, Camillo*, u: *Dizionario biografico degli Italiani* 11, Istituto della enciclopedia italiana: 237-241, Roma
25. MIDDLETON, R.; WATKIN, D. (2003.,1980.), *Architecture of the Nineteenth Century*, Electa, Milano
26. RAHTGENS, H. (1903.), *S. Donato zu Murano und ähnliche venezianische Bauen*, Ernst Wasmuth, Berlin
27. RICCI, G. (1991.), *Dall'Archivio dell'Accademia di Brera: Precisazioni sui primi rapporti di Camillo Boito con Milano e sul suo impegno di riformatore della didattica*, u: *** 1991: 39-56, Milano
28. SANDRI, M. G. (1991.), *Federico Schmidt, predecessore di Boito alla Scuola di architettura dell'Accademia di belle arti di Brera*, u: *** 1991: 57-66, Milano
29. SELVATICO, P. (1852.), *Storia estetico – critica delle arti del disegno, ovvero L'architettura, la pittura e la statuaria*, Venezia
30. SISA, J. (2002.), *Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe: Friedrich Schmidt and His School*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, 61 (2): 170-187, Chicago
31. VALUSSI, P. (1868.), *Le piccole città nel nuovo ordinamento d'Italia*, „Nuova antologia”, 8: 541-559, srpanj, Firenze
32. VIOLLET-LE-DUC, E.-E. (2006.), *Restauriranje*, u: *** 2006: 241-274, Zagreb
33. *** (1839.), *Sulla Piazza del Duomo di Milano. Osservazioni ad un Articolo inserito nel fascicolo d'Ottobre degli Annali di Statistica*, „Il Politecnico. Repertorio mensile di studj applicati alla prosperità e coltura sociale”, 1 (2): 343-356, Milano
34. *** (1914.), *Necrologio. Camillo Boito*, „Emporium” 40 (235): 79-80, Bergamo
35. *** (1959.), *Boito, Camillo*, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, II., Leksikografski zavod FNRJ: 421-422, Zagreb
36. *** (1968.), *Boito, Camillo*, u: *Dizionario enciclopedico di architettura e urbanistica*, I. [ur. PORTOGHESI, P.], Istituto Editoriale Romano: 388, Roma
37. *** (1991.), *Omaggio a Camillo Boito* [prir. GRIMOLDI, A.], Franco Angeli, Milano
38. *** (1997.), *Restauro architettonico. Padri, teorie, immagini* [prir. TORSSELLO, P.], Franco Angeli, Milano
39. *** (2002.), *Boito, Camillo*, u: *L'Arte*, I.: 483-484, UTET, Torino
40. *** (2006.), *Anatomija povijesnoga spomenika* [prir. ŠPIKIĆ, M.], Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

IZVORI

SOURCES

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

- SL. 1. upload.wikimedia.org/wikipedia/commons
- SL. 2. www.storiadimilano.it/.../03eportaticinese.jpg
- SL. 3. <http://images.google.hr/imgres?imgurl=http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons>
- SL. 4. www.storiadimilano.it/.../piazza_beccaria.jpg
- SL. 5. upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/
- SL. 6. KIRK, 2005: 218
- SL. 7. KIRK, 2005: 181
- SL. 8. <http://picasaweb.google.com/blupucc/FotoVecchie#>
- SL. 9. www.artandarchitecture.org.uk/images/cornway/cbc6097b.html
- SL. 10. KIRK, 2005: 181
- SL. 11. SELVATICO, 1852.
- SL. 12. www.liberliber.it/biblioteca/b/boito/immagini/ritratto.jpg

SAŽETAK

SUMMARY

CAMILLO BOITO AND THE ARCHITECTURE OF UNITED ITALY

The paper presents an analysis of texts written in the 1860s by Camillo Boito (1836-1914), an architect, writer, and a theoretician of architecture and conservation. The texts were published in the Italian newspaper *La Perseveranza* and journals *Il Politecnico* and *Nuova antologia*. Boito's professional development was under the influence of architect Pietro Selvatico who introduced him to the studies of European Gothic revival. Following the footsteps of his mentor at the Venice Academy of Fine Arts (*Accademia di belle arti*), Boito gained a deeper appreciation of Italian medieval architectural heritage. His travels to Tuscany and Rome in 1856, his first publication on Roman *cosmati* artists and his participation in the restoration of the Venetian church of Santa Maria dell'Orto in collaboration with Selvatico and Austrian architect Friedrich von Schmidt show Boito's choice of pursuing practical interests in medieval heritage. By presenting the analysis of critical and theoretical works published in the leading Italian journals on the technology and culture of that period, the author of the paper wants to show Boito as an important reformist educator, architect, restorer, and advocate of the formation of a national style.

After Schmidt had left the Brera Academy in 1895, Boito started lecturing on architecture. Soon after, he started writing for the newspaper *Giornale dell'ingegnere, architetto e agronomo* on problems of higher education for architects. Since 1861 he had worked on restoring Milan's city gate Porta Ticinese where he adopted methods of stylistic restoration. The restoration of the gates, which ended in 1896, is considered to be the starting point of Boito's practical and theoretical work on monuments. In 1861, when the restoration work on the gate started, Boito published in *La Perseveranza* his first review of the master plan for the Cathedral Square (Piazza del Duomo) in Milan. As a young lecturer at the Brera University, Boito criticized the big master plan design competition which attracted more than two hundred applicants. Four of his texts (one from 1861 and three from 1862) witness

his critical opinion about contemporary Italian architecture suggesting that he considered it weak. This negative opinion extended to the project of the Victor Emanuel II Gallery. With these texts Boito started pointing out the relevance and significance of "ancestors" such as Arnolfo di Cambi, Brunelleschi, Michelangelo and Bernini. In 1861, due to unsystematic organization of the competition for the Cathedral Square master plan, Boito expressed favouritism towards the "despotism" of the Renaissance rulers, such as Federico de' Montefeltro and his architect Luciano Laurana.

From 1862 Boito had used the term *organico* to interpret examples of architectural invention and interpolation of new architecture into the old centre of Milan. The third letter sent to Filippo Filippi dated 8 July 1862 speaks openly about Boito's wish to create a national style of architecture. He advocated modernisation of an old style (*rimodernizzare uno stile vecchio*) and its perfection (*perfezionare*). He also denounced the eclectic architects that were active at the time and called for serious research of heritage which could enable modern architects to achieve deep insights and knowledge about architectural principles.

In addition to his treatises on the chaos and maladies of contemporary architecture in Italy, Boito wrote in 1867 critical reviews on Italian architectural competitions in general. He published in the journal *Il Politecnico* a text in which he warned about irregularities and inarticulateness of the competitions in Turin, Genoa, Milan and Venice. In his critical text of the situation in Italy, Boito pointed out good French examples which he thought might serve as a model (design competition for the Opera building in Paris). In order to avoid extreme negativism and criticism, he offered a set of practical advice on organizing architectural competitions, forming a panel of judges and awards. He emphasized Teatro Massimo in Palermo as a positive example of architectural competition where the competition committee was headed by Gottfried Semper.

Based on discussions of individual examples and on his perception of practical problems in architecture, Boito wrote in 1872 an ambitious paper entitled *L'architettura della nuova Italia* (Architecture of New Italy). He published it in the journal *Nuova antologia* which featured in the end of the 1860s articles by the historians, philologists and politicians G. Carducci, A. Manzoni, F. De Sanctis, G. Capponi, R. Bonghi, G. Milanese. During Italy's unification period Boito made a daring step in writing systematic theoretical instructions for the creation of a national architectural style. He divided architectural skills into organic and symbolic suggesting thereby the relationship between architectural structure and decoration. In addition to this division which helped him criticize the eclectic practices and "raging" symbolism in architecture of the period, Boito invited architects to envisage and plan the future Italian architecture as unique, diverse, adaptable and organic. Similarly, he offered to his contemporaries a specific model: the Lombardian style which spread in the Middle Ages all the way to Naples.

Apart from Boito's writings on architecture, urban changes and the question of style, his mentor P. Selvatico was also active in writing until 1880. Pacifico Valussi, Luigi Settembrini and Antonio Tari also wrote about Italian cities and towns and about the Gothic style for the journal *Nuova antologia*. Nonetheless, Boito gained prominence as the most professional and knowledgeable writer. Since the 1870s his reputation and influence grew stronger. His texts and architectural accomplishments created in the 1860s manifest clearly his subsequent eminence. Writings of Camillo Boito, created between 1861, when he started the restoration of Milan's city gate Porta Ticinese and when he wrote his first review of the competition for the Cathedral Square, and 1972, when he published the afore mentioned famous paper, represent the foundation not only of his later and more elaborate system of architectural theory and conservation but also the basis for the general development of the culture of architectural design and conservation in Italy.

MARKO ŠPIKIĆ

BIOGRAFIJA

BIOGRAPHY

Dr.sc. MARKO ŠPIKIĆ, dipl. pov. umj. i komp. knjiz. Magistrirao je 2003., a doktorirao 2007. godine na temama iz povijesti konzerviranja kulturne baštine u Europi i Hrvatskoj. Kao docent na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta predaje o povijesti i teoriji arhitektonskoga konzerviranja u Europi od renesanse do našeg doba. Autor je i urednik šest knjiga i brojnih članaka objavljenih u hrvatskim i stranim časopisima.

MARKO ŠPIKIĆ, PhD, studied art history and comparative literature. He earned his MA in 2003 and his PhD degree in 2007. Working as an assistant professor at the Art History Department at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb he teaches courses on history and theory of architectural conservation in Europe from Renaissance to the present day. He has edited six books and written numerous papers published in Croatia and abroad.

